

Л. КУЛИКОВА

ПОРТРЕТНА ГАЛЕРЕЯ ВЧЕНИХ-ВІЗАНТИНІСТІВ

У вітчизняній історичній науці сьогодні з'явилася унікальна можливість заново відкривати визначні наукові авторитети минулого, вивчати, аналізувати, а найголовніше — об'єктивно оцінювати у сучасному баченні актуальність дослідницької діяльності попередників. Повною мірою це стосується вчених, що стояли біля витоків вітчизняної візантиністики.

В Україні протягом майже всього ХХ століття візантиністика як наука розвивалася дуже повільно. На це були серйозні ідеологічні причини: адже вчений, який вдумливо досліджував проблематику Візантійської імперії, неминуче висловлював судження щодо релігії, впливу церкви на державні справи, значення особистості конкретного можновладця у певний період історії Візантії. При цьому траплялося, що діяльність того чи іншого правителя або священнослужителя автор оцінював схвально, а конкретне повстання чи рух народних мас набували у розгляді негативного відтінку.

Саме тому наукові здобутки багатьох учених-візантиністів тривалий час замовчувалися. Ще гірше довелося тим, хто змушений був емігрувати або скінчив свій життєвий шлях у сталінських таборах. Насамперед ідеться про фахівців з історії і культури Візантії дореволюційної доби.

Ті, про кого ми поведемо мову, були колоритними особистостями, енциклопедистами,

педагогами, вони залишили по собі цілу плеяду видатних послідовників, започаткували наукові школи. У ХХ столітті в нашій країні їхніх досягнень у візантієзнавстві нікому так і не вдалося перевершити.

Чільне місце з-поміж корифеїв світової візантиністики, безперечно, належить *Василію Григоровичу Василевському* (1838–1899) — видатному вченому, засновникові візантієзнавства в Україні.

В.Г. Василевський був сином сільського священника. Навчався в Ярославській семінарії, потім — у головному педагогічному інституті, а з його закриттям 1859 року змушений був перейти на останній курс історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету.

Закінчивши у 1862 р. університет, він вирушає за кордон для завершення освіти, де у Берліні слухає лекції великого Теодора Моммзена, в Ієні — Дройзена й Адама Шмідта. Після повернення на батьківщину В.Г. Василевського зараховують учителем

історії до Віленської гімназії. Захистивши магістерську дисертацію на тему «Політична реформа і соціальний рух у Стародавній Греції у період її занепаду», 1870 року він починає читати лекції з історії середньовіччя у Санкт-Петербурзькому університеті, певний час викладає в Олександрівському ліцеї, духовній Академії і на Вищих Бестужевських жіночих курсах. В.Г. Василевський брав активну участь у роботі вченого комітету Міністерства народної освіти, був членом археологічної комісії. У 1876 р. його обирають членом-кореспондентом, а в 1890 р. — ординарним академіком, цього ж року Василь Григорович стає редактором *«Журнала Министерства народного образования»*.

У розквіті своєї наукової діяльності, що припала на 60–90-ті роки, В.Г. Василевський співпрацював із найпрестижнішими виданнями того часу. Це *«Вестник Европы»*, *«Виленский вестник»*, *«Православная Палестина. Сборник»*, *«Славянский сборник»*, *«Российский Архив»*, *«Словарь Венгера»*. Проте лівова частка його праць була опублікована в головному педагогічному виданні країни — *«Журнале Министерства народного образования»*. Вчений залишив після себе багато друкованих праць — близько 60 журнальних статей, присвячених історії стародавнього світу, а також російській, російсько-литовській історії, географії й етнографії. Та його основними науковими досягненнями стали праці з історії Візантії, візантійсько-російської та болгарської історії.

Серед найбільш знаних і цінних публікацій науковця у цій галузі були: *«Законодавство іконоборців»* (1878), *«Матеріали для внутрішньої історії Візантійської держави»* (1879–1880), *«Візантія і печеніги»* (1872), *«Російсько-візантійські уривки»* (1875–1878), *«Про життя і праці Симеона Метафраста»* (1880), *«Відновлення болгарського патріаршества за царя Іоанна Арсена II»* (1885), *«Про уявне слов'янство*

Гунів, Болгар і Роксолан» (1882–1883), *«Про варяго-русів»* (*«Давня і нова Росія»*, 1875) та багато інших.

В.Г. Василевський видав і прокоментував низку пам'яток, які стосуються внутрішньої історії Візантії, вперше з'ясував зміст деяких (переважно фінансових) термінів, важливих для розуміння економічної історії Візантії, і висвітлив ряд моментів з історії землеволодіння. Багато нового сказав учений і в дослідженні історії селянства Західної Європи (епоха хрестових походів). Його фундаментальні праці були тричі перевидані Російською академією наук — у 1908, 1909 і 1915 роках. Це *«Повість Епіфанія про Єрусалим і суцях у цьому місті, першої половини IX ст.»*, *«Видання, перекладене і пояснене В.Г. Василевським із грецьких текстів і додатків»*, *«Нариси історії міста Вільно»*, переклад книги Г.В. Штоля *«Герої Греції у війні і мирі»*, *«Миколи Єпископа Мефонського і Федора Продрома, письменників XII ст., життя Мелетія Нового, видані з передмовою і російським перекладом В.Г. Василевського»*, *«Огляд праць з візантійської історії»* і *«Російсько-візантійські дослідження»*.

В.Г. Василевський заснував і був першим редактором наукового часопису *«Византийский временник»*, який існує у Росії вже понад століття і є провідним виданням з історії Візантії. На сторінках журналу друкувалися найвідоміші праці XX століття з цієї галузі знань.

Після смерті видатного візантиніста пошукову наукову та видавничу роботу продовжив його учень — *Василь Едуардович Регель*. Від заснування часопису він був його другим редактором і головним помічником В.Г. Василевського. В.Е. Регель узяв на себе велику частину роботи із забезпечення матеріальної сторони справи, налагоджував листування з іноземними, переважно грецькими вченими, з мешканцями

Афона, залучаючи їх до співпраці. Василь Едуардович зумів згуртувати навколо журналу багатьох російських і зарубіжних візантієзнавців і вивів його на рівень «*Byzantische Zeitschrift*» — часопису, що видавався від 1892 р. у Мюнхені Карлом Крумбахером.

«*Византійський временник*» виходив 4 рази на рік обсягом 10–12 аркушів. Редакція розміщувалася у будинку В.Е. Регеля на Васильєвському острові у Петербурзі. За його редакцією вийшли 1–21 томи журналу і протягом двох десятиліть, до 1914 року, він не одержував за це ніякої матеріальної винагороди, навпаки, будучи людиною забезпеченою, вкладав у цю справу власні кошти. Отримавши посаду професора в Юр'євському університеті, науковець переніс видання «*Византійського временника*» у Юр'єв.

1915 року журнал передали під опіку Ф.І. Успенського, а В.Е. Регель взявся видавати «*Византійський огляд*». З 1915 по 1917 рр. було видруковано три томи часопису. Спрямованість часопису вчений означив так: «присвячується візантієзнавству в галузі історії церкви, філології й історії літератури, історії і географії, права, мистецтва й археології». У роки Першої світової війни журнал був єдиним у світі виданням з візантієзнавства, але у зв'язку з матеріальною скрутою його випуск припинився у 1917 р.

Нині з'явилася можливість почерпнути відомості про життя і діяльність В.Е. Регеля з багатого джерела — публікації професора Л.П. Лаптевої, якій довелося збирати матеріали зі скупих архівних джерел.

Василь Едуардович Регель, який походив із заможної дворянської родини (батько майбутнього вченого був відомим ботаніком, членом-кореспондентом Академії наук у Петербурзі), здобув вищу освіту на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. Здібного молодого дослідника 1894 року відрядили за кордон тер-

міном на два роки. Мета відрядження — ознайомитися з процесом і методами викладання історії в німецьких університетах, щоб «зав'язати корисні знайомства і зв'язки», вивчати грецьку палеографію у Берліні або Лейпцизі, оскільки, на думку професорів, які дали Регелю свої рекомендації, він міг успішно вести дослідження у галузі візантійської історії. В інструкції підкреслювалося головне наукове завдання магістранта — політична і церковна історія Візантії «у зв'язку й у порівнянні із західною і слов'янською». Причому це вивчення не слід обмежувати тільки хроніками і взагалі «виданими та друкованими джерелами», потрібне безпосереднє живе ознайомлення з греко-слов'янським сходом, відвідування не лише західних, а насамперед — грецьких книгосховищ і бібліотек з метою вивчення рукописних, невиданих матеріалів і візантійської історії» [2]. Обшир визначеного завдання пояснювався недостатнім вивченням цих проблем російською наукою.

В.Е. Регель уповні реалізував план відрядження. Він відвідав Берлін, Лейпциг, Відень, Константинополь, Афіни, о. Патмос, європейську частину Туреччини, Рим, Мадрид, Барселону, Париж, Лондон, Оксфорд. Про свої заняття молодий учений кожні чотири місяці посилав «рапорти» до Міністерства народної освіти, з чого відомо, що він слухав Т. Моммзена і В. Ваттенбаха в університетах Берліна, у Лейпцизі — Арндта, Б. Мауренбрехера та інших відомих науковців. Особливо важливим досягненням В.Е. Регеля були географічні і топографічні дослідження та відкриття, здійснені ним під час подорожей до Малої Азії і Фракії. У Фракії Василь Едуардович визначив місцезнаходження кількох містечок і міст, які згадуються у творах давніх письменників та які зберігали певне значення ще за середньовіччя. Окрім того, зібрав багату колекцію написів грецької, римської і візантійської епох. Л.П. Лаптева пише,

що під час далеких подорожей вчений зазнавав нестатків і наражався на небезпеки, його підозрювали у тому, що він — «перодягнений російський офіцер, який займається зйомкою», або «багатий мандрівник, здатний заплатити за себе дорогий викуп».

Після повернення у 1888 р. із зарубіжного відрядження В.Е. Регель був зарахований приват-доцентом Петербурзького університету — тут він багато років читав лекції і проводив інші заняття з історії Візантії.

Василь Едуардович належав до плеяди передових учених свого часу. Він вважав, що джерельну базу візантійської історії слід вивчати комплексно. А це потребує від дослідника неабияких якостей: знати давні і сучасні мови, археологію, допоміжні історичні дисципліни, зокрема палеографію, епіграфіку, історичну топографію тощо. Зрозуміло, вчений повинен був добре орієнтуватися у світовій літературі, створеній про Візантію в Нові часи. Таким науковцем був і сам В.Е. Регель. Його піонерським науковим кроком у розвитку вітчизняної візантиністики стала публікація писемних джерел візантійської історії — це так звані хрисовули.

До наукової школи В.Г. Василевського належав ще один відомий свого часу, а нині зовсім забутий учений — *Олександр Олександрович Васильєв*. Він був професором Юр'євського (з 1904 р.), а пізніше — Санкт-Петербурзького (з 1912 р.) університетів.

В історію вітчизняного візантієзнавства О.О. Васильєв увійшов як дослідник взаємин Візантії з арабським світом. Його магістерська і докторська дисертації були присвячені саме цим проблемам: «Візантія й араби. Політичні відносини Візантії й арабів за часів аморейської династії» і «Візантія й араби за часів македонської династії, 867–

957». Ці наукові праці ґрунтувалися на великому фактичному матеріалі і відразу ж потрапили до тих досліджень, які привернули пильну увагу європейських інтелектуалів. У 1917 р. він видав свій авторський курс лекцій з історії Візантії, а згодом підготував і надрукував їх продовження: «Візантія і хрестоносці», «Латинське панування на Сході», «Падіння Візантії» (1923–1925), об'єднані загальною назвою «Історія Візантії».

Сучасники високо цінували праці вченого, відзначаючи величезну ерудицію автора. Лише вимушена еміграція О.О. Васильєва, який не поділяв марксистські погляди і політичні переконання більшості, стала основною причиною того, що він залишився невідомим наступним поколінням істориків-візантиністів у себе на Батьківщині.

До цієї когорти вчених варто віднести і *Юліана Андрійовича Кулаковського*. На відміну від В.Е. Регеля й О.О. Васильєва, доля його наукових надбань склалася більш вдало: вони були широко відомі як за життя їхнього автора, так і після його смерті. Шанований професор Київського університету, видатний фахівець з історії Стародавнього Риму і Візантії, він пройшов традиційний шлях: спочатку навчання в Московському університеті, потім — відрядження за кордон, де молодий науковець слухав Т. Моммзена, Гутшмідта та інших великих сучасників. Після повернення у 1882 р. Ю.А. Кулаковський захистив магістерську дисертацію на тему: «Колегії у Стародавньому Римі», у 1888 р. — докторську («Сказання про заснування Рима»). Це була чи не перша докторська дисертація з античної міфології, захищена в Україні.

З 1881 р. Юліан Андрійович розпочав викладацьку діяльність у Київському університеті, де читав лекції з римської словесності і латинської мови, одночасно викладав римську історію і словесність на Вищих

Ф.І. Успенський

жіночих курсах. Брав участь в археологічних розкопках Пантікапеї (сучасна Керч).

Ю.А. Кулаковський увійшов до анналів вітчизняної історії також як відомий історик-візантиніст і знавець античності. 1891 року він публікує працю «Християнська церква і римський закон протягом перших двох століть». У ній вчений висловлює твердження, що релігійна нетерпимість була невласлива римському законодавству і насаджувалася лише за правління християнських імператорів. З цієї теми Ю.А. Кулаковський читав спеціальні лекції у Київському університеті Св. Володимира. Це спричинило різкі нападки на нього з боку київського духовництва, яке оголосило Ю.А. Кулаковського «новим Юліаном Відступником». Думки вченого викликали категоричне заперечення у збірнику «Праці Київської духовної академії» [1892, № 5 і № 6; с. 193, № 2 і № 4, с. 168]. Ю.А. Кулаковському довелося навіть давати публічну відповідь — пояснення власної позиції в «Університетських вістях», де він доводив справедливість свого твердження. Юліан Андрійович також був автором двотомної «Історії Візантії», у якій ця сама проблема здобулася на особливу увагу.

Праці Ю.А. Кулаковського ґрунтувалися на багатому фактичному матеріалі. Най-

відоміші з них — «Політія афінян», «Свентоній і його біографія Цезарів», «Правителі римських провінцій», «Найдавніший період Римської імперії» тощо.

На жаль, у радянські часи ім'я видатного історика античності і Візантії було забуто, його праці не перевидавалися, про нього, як і про В.Е. Регеля та О.О. Васильєва, немає навіть згадки у Великій радянській енциклопедії [4].

По праву можна вважати як російським, так і українським істориком-візантиністом Федора Івановича Успенського (1845–1928) — одного з основоположників російського візантієзнавства, тісно пов'язаного з Україною. З 1874 р. він був доцентом, а впродовж 1879–1894 років — професором Новоросійського університету.

Федір Іванович відомий науковій спільноті візантиністів як ініціатор і натхненний виконавець великих наукових проектів. Ідеться, зокрема, про заснування Російського археологічного інституту в Константинополі (1894–1914), очолюваного Ф.І. Успенським, створення найбільшої у ХХ ст. фундаментальної праці «Історія Візантійської імперії» [5], що охоплює історію Візантії і суміжних з нею країн з V по XV століття, дослідження величезної кількості джерел — візантійських, слов'янських, західноєвропейських і східних, багато з яких уперше були введені до наукового обігу.

Ф.І. Успенський разом із В.Г. Васильєвим вважається співзасновником російської візантинології, яка одразу посіла провідне місце у світовій науці про Візантію. Вперше було порушено низку нових проблем візантійської історії, залучено до розгляду багато нових документів та археологічних матеріалів, внесено істотні корективи до усталеного тлумачення історії Візантійської імперії.

Те, що у спадок від дореволюційного візантієзнавства залишилася величезна маса

накопиченого матеріалу, без якого ця наука не змогла б розвиватися, визнавалося навіть за часів панування пролетаріату. Передусім йшлося про праці Ф.І. Успенського. Його «Історія Візантійської імперії» була плодом багаторічного вивчення найрізноманітніших джерел, передусім візантійських, слов'янських, західноєвропейських, а також східних, багато з яких уперше введені до наукового обігу. На відміну від більшості західноєвропейських вчених, у контексті історії Візантії Ф.І. Успенський подає цінний матеріал з історії слов'янських народів Балканського півострова, насамперед сербів та болгар. Історію Сербії Федір Іванович простежив від моменту виникнення в XI ст. перших державних утворень у приморських сербів до завоювання сербських земель турками. Він також докладно досліджував політичну історію Болгарського царства, латинський феод, державні утворення на території Візантійської імперії після завоювання її хрестоносцями; ґрунтовно проаналізував і описав історію розвитку візантійсько-венеціанських відносин епохи Палеологів.

Велику увагу видатний учений приділяв дослідженню поступового занепаду Візантії протягом останніх двох століть її існування. Він яскраво висвітлив складне міжнародне становище того періоду, показав норманську небезпеку, що загрожувала Візантійській імперії із Заходу, зростання могутності слов'янських держав Балканського півострова (Болгарії і Сербії), проникнення італійських купців до Візантійської держави, яку вони руйнували зсередини, і, нарешті, появу і неухильне посилення нової грізної небезпеки — турків-османів.

1949 р. у «Вестнике древней истории» була опублікована стаття З.В. Удальцової, майбутнього академіка, тоді ще молодого історика-візантиніста — «До питання про оцінку праць академіка Ф.І. Успенського». У статті, крім загальної констатації його

заслуг, була спроба критичного аналізу праць дослідника із марксистських позицій. Таким чином послідовно перекреслювалося усе позитивне, сказане на початку публікації. Зрештою, Ф.І. Успенський був цілком розкритикований — його власні політичні погляди трактувалися як хибні — захист дрібної селянської власності і громади; монархізм; позитивне ставлення до реформування «згори» і різко негативне — до народних рухів, класової боротьби; апологія православної церкви як основи держави; перебільшене значення релігійних питань в історії. Отож, наукові заслуги Ф.І. Успенського нівелювалися, а його історичні праці були класифіковані як буржуазні, ідеалістичні, позитивістські, тому вони в жодному разі не могли бути авторитетними для радянських учених.

Однак монографія Ф.І. Успенського врешті здобулася на належне поцінування: ця праця і сьогодні в Європі вважається неперевершеною, вона вражає своєю актуальністю і сучасністю трактувань, багатством думки, блискучою ерудицією, глибиною наукових міркувань і теоретичних висновків. Підкреслимо, що саме Ф.І. Успенський уперше в нашій історичній літературі ввів і дав визначення поняття «візантинізм».

На думку З.В. Удальцової, це «чисто ідеалістичне поняття». В устах автора критичної статті таке твердження звучить як звинувачення, однак спробуймо дошукатися істини. Візантинізм — історико-культурний термін, що виражає особливості візантійської культури, яка утворилася із злиття римських, елінських, східних та деяких інших культурних джерел (Т. 1, с. 39–40).

Як вираження політичних, культурних і філософсько-літературних особливостей, візантинізм, на думку Ф.І. Успенського, виявляється у таких ознаках: поступове скасування латинської мови, яка домінувала, і заміни її на грецьку або візантійську;

боротьба національностей за політичне панування; оригінальний характер розвитку мистецтва.

Ф.І. Успенський прагнув довести, що візантинізм був організуючим елементом історичного розвитку на південному сході Європи (с. 41). За його словами, візантинізм стає ідеалом слов'янського царства, якого прагнуть передові слов'янські народи. «Візантинізм поширюється на Київ і Москву, під його началом складається історичне життя, тобто державний і військовий устрій південно-східних слов'ян». На думку З.В. Удальцової, «не підлягає сумніву, що термін «візантинізм» є цілком штучним і неприйнятним для радянської історичної науки». Однак час — а це більш як півстоліття — спростував такий категоричний висновок: поняття «візантинізм», «візантиністика» надійно ввійшли до лексику української історичної науки.

У передмові до своєї праці Ф.І. Успенський підкреслює, що він, «вирішивши видати у світ складну історію Візантії, підкорявся внутрішньому потягу, який походить із того переконання, що утвердження знань про Візантію і з'ясування нашого до неї ставлення найвищою мірою обов'язкове для російського вченого і не менш корисне як для освіти, так і для спрямування на правильний шлях російської політичної і національної самосвідомості. Нехай читач вдумується у зміст розділів, присвячених південним слов'янам, і пошукає там ілюстрації до сумних подій на Балканському півострові, що відбуваються нині» [6].

Таким був Ф.І. Успенський у своїх поглядах і міркуваннях, і, як бачимо, багатьом із них судилося стати пророчими.

В одній із раритетних книжкових колекцій, яка перебуває у Науковій бібліотеці України ім. В.І. Вернадського, вдалося розшукати цікаві і досі маловідомі факти з життя Ф.І. Успенського, що розкривають його насамперед як педагога —

професора і наукового керівника. Зі щирою любов'ю і замилюванням писав про Федора Івановича А. Готалов-Готліб, один із його найближчих учнів, котрий підтримував товариські стосунки зі своїм учителем протягом 42 років. Він пише, що Ф.І. Успенський користувався великою повагою як видатний учений, самовідданий у науці, суворий до себе і вимогливий до своїх учнів. За змістом, науковою значущістю матеріалу та завдяки чіткій структурі і систематизованому викладу лекції Федора Івановича завжди були високого рівня. Чудовий педагог, Ф.І. Успенський найскладніші проблеми міг викласти прозоро і дохідливо, оскільки був наділений почуттям міри, не захоплювався деталями і мав дар вирізняти найсуттєвіше.

Створюючи свою методику університетського викладання і керівництва науковими заняттями учнівської молоді, він вишукував яскраві приклади та аналогії, аналізував викладацькі прийоми колег. Лекції читав без конспектів, тільки іноді тримав на кафедрі аркуш із планом лекції. А. Готалов-Готліб підкреслює, що Ф.І. Успенський відступив від усталеної професорської традиції: лекції перед безмовною аудиторією. Він підсилював увагу слухачів запитаннями до них. Наприкінці семестру звичайно влаштовувався колоквіум. Вінцем науково-педагогічної творчості Ф.І. Успенського були практичні заняття зі студентством з історії середніх віків. Вони полягали у читанні і поясненні основних джерел: творів Тацита, Прокопія, Костянтина Порфирородного, «варварських правд», капітуляріїв, формул, фрагментів хронік тощо. Кожному джерелу Ф.І. Успенський давав докладну характеристику щодо його походження, вірогідності, збереженості рукописної спадщини. Читання супроводжувалося коментарями. Сучасники зазначали, що такі заняття були історичною школою високого класу.

На семінарах між студентами розподілялися теми рефератів. Учасників семінару було небагато, кожен брав дві–три теми. Реферат мав подаватися професорові завчасно. У призначений час автор читав свою роботу чи її частину, потім слухав думку наставника: якщо той схвально оцінював працю, це було справжньою подією в житті молодого дослідника.

У бібліотеці Одеського університету збереглися заголовки всіх наукових книг, які видатний науковець брав тут протягом 20 років (1875–1894). Ця література вражає своєю кількістю і розмаїттям.

Лише недавно ми дізналися про те, що академік Ф.І. Успенський читав також курс з історії античності. Викладаючи архаїчний період Стародавньої Греції, він залучав висновки з археології і порівняльної філології, досить обережно ставлячись до праць фахівців з міфології.

Привертає увагу і такий цікавий факт, як кількість використаних джерел у лекціях з історії Крито-Мікенського періоду, висвітленні гомерівського питання. Ф.І. Успенський знайомив студентів з поглядами зарубіжних учених — Вольфа, Гротта, Коксу, Бергка, Фолькмана, Крамера, працями Павсанія, Плутарха, Стратона, Шемана, Термана, Бека, Ваксмута, Курціуса, Куна, Гільберта, Шмідта, Ульріха, Классена, Бузольта, Балеха та інших. Зазначимо, що праці цих авторів йому були знайомі в оригіналах.

У 1894 році Ф.І. Успенський виїхав до Константинополя, і візантиністика в Одесі поступово почала занепадати. Створена вченим «співдружність візантологів» також розпалася: Н.П. Кондаков виїхав до Пе-

тербурга, історик літератури А.І. Цегляров перейшов до Московського університету.

У Константинополі Ф.І. Успенський продовжував читати лекції учням-екскурсантам з Росії та України, особисто знайомив їх з інститутом, музеями, сам водив екскурсії в Айя-Софію. У 1927–1928 роках, уже за радянських часів, він мріяв про поновлення курсу історії і культури Візантії в Одесі. Федір Іванович писав: «Поки я не зійшов зі сцени, я хотів би дати візантинізму в Росії надію на існування після мене» [7]. Лише через роки, у 1945-му, в Одесі була організована виставка «Візантія і слов'яни», присвячена його пам'яті. А мрія про відродження і розвиток візантології в нашій країні, як і раніше, залишається актуальною і, на жаль, нереалізованою й дотепер.

1. Большая энциклопедия. Южаков С.Н. — Т. 4 — СПб.: Просвещение, 1903. — С. 431. — 794 с.; Большая Советская энциклопедия. — Т. 9. — М.: Академ. общ-во «Советская энциклопедия», 1928. — С. 57. — 851 с.
2. Лантева Л.П. Регель как византист //Византия. Средиземноморье. Славянский мир. К XVIII Международному конгрессу византистов. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. — С. 130–139.
3. Большая Советская энциклопедия. — М.: Академ. об-во «Советская энциклопедия», 1928. — С. 54. — 851 с.
4. Большая Советская энциклопедия. — Т. 35. — РСФСР. — ОГИЗ. — 1937. — С. 444; Брокгауз и Ефрон. — СПб, 1895. — Т. XVI. — С. 952.
5. Успенский Ф.И. История Византийской империи. — Т. 1–5. — М.: ООО «Издательство Аст». — 2001.
6. Удальцова З.В. К вопросу об оценке трудов академика Ф.И. Успенского //Вестн. древней истории. — 1949. — № 6. — С. 119.
7. Готалов-Готлиб А. Ф.И. Успенский как профессор и научный руководитель //Византийский временник. — Т. 1. — XXVI. — 1945. — С. 14–126.